

– 17 вересня; 27. Зривники навчання // Комуніст. – 1932. – 25 серпня; 28. Забезпечити нормальну роботу шкіл // Комуніст. – 1932. – 14 вересня; 29. ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.11. – Спр.1046. – Арк.166; 30. Державний архів м. Києва. – Ф.Р.323. – Оп.1. – Спр.709. – Арк.1-2.

В.Г.Шарпаний

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ 1920-30-Х РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Соціальний аспект суспільно-політичної історії України 20-30-х рр. ХХ ст. радянська історична наука висвітлювала в контексті більшовицької теорії класової боротьби, а починаючи з 70-х рр., відповідно концепції про формування нової історичної спільності людей - радянського народу. З'явилася колосальна література (філософська, соціологічна, культурологічна, історична) з історії класів і соціальних груп, становлення соціалістичного способу життя, автори якої намагалися показати закономірності усунення соціально-класових відмінностей при соціалізмі, тому вигадували утопічні соціуми, маскуючи їх у вигляді соціологічних абстракцій.¹ Учені, особливо філософи та соціологи, досить переконливо з теоретичної точки зору обґрунтували соціально однорідний тип радянського народу, а історики вишукували позитивні факти про його оптимістичний розвиток, інтернаціоналістику та патріотичний пафос епохи будівників суспільства розвиненого соціалізму.

Соціальна історія майже не досліджувалася, тому що її замінила історія класів - експлуататорів та експлуатованих. Якщо йшлося про селян та робітників дореволюційного суспільства, то обов'язково висвітлювалося їхнє злиденне життя, сповнене відчаю і ненависті до самодержавства. Період радянської історії подавали, яскраво наголошуючи на перевагах соціалістичного ладу перед капіталістичним. Справжнє повсякденне життя соціальних груп, особливо упродовж 30-х рр., залишалося поза увагою істориків, а деякі проблеми (страйки робітників, репресії, голод, позаекономічний примус, жалюгідне матеріальне становлення народу, відсутність належних умов життя тощо) належали до розряду заборонених.

Крах тоталітарної системи, котрий припадає на початок 1990-х рр., пожвавив пізнавальний інтерес до історичної минувшини, відтак науковці почали з'ясовувати трагічні факти і явища нашої історії (репресії, голодомори), нехтуючи особливостями повсякденного життя великих соціально-професійних груп населення. Досить активно досліджувалася кооперація як організаційна система і форма захисту соціально-економічних інтересів дрібних товаровиробників, з'явилося декілька цікавих і ґрунтовних праць з питань становлення приватного підприємства в роки НЕПу. Соціальна проблематика, яку дослідники ототожнювали з позитивним аспектом функціонування радянської політичної системи, набула ознак неофіційного табу, другорядності і меншовартості. Отже, становлення і функціонування системи соціального забезпечення в українському суспільстві, яке мало близько 30 млн. населення, втратило актуальність.

Усунення політико-економічних підвалин тоталітаризму цілком об'єктивно вирізило проблему взаємин держави і суспільства, влади та соціальних груп. Формування громадського суспільства - це насамперед зміцнення соціальних гарантій (демократичних свобод, прав, належного матеріального забезпечення пільг за досягнення перед суспільством, екологічної безпеки, здобуття освіти, надання різних послуг, медичного обслуговування тощо). Проблема соціального забезпечення вічна, допоки існуватиме людство, тому історичний досвід його системного запровадження має науково-практичне значення.

Основними політичними гаслами обох революцій – російської (лютий - березень

1917 р. та жовтневого перевороту 1917 р.) й української (1917-1918 рр.), хоча остання швидше нагадувала еволюцію суспільних змін, ніж їх радикального зламу, – були соціальні вимоги: встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення зарплати, охорона праці, пенсійне забезпечення, рівність, скасування станових обмежень, землю – селянам, фабрики – робітникам. Задля їх реалізації люди жертвували життям, поневірялися, знемагали від голоду і холоду, сподіваючись на дивовижну силу революції. Але вона залишила господарську руїну, а її вожді вдалися до антигуманних і широкомасштабних експериментів у царині соціально-економічних відносин (скасували товарно-грошові відносини, вдалися до політики воєнного комунізму з її продрозкладкою, пайковим забезпеченням номенклатури й армії, до карткового постачання населення через систему єдиних споживчих товариств (ЄСТ), до ліквідації кооперативної системи і приватного сектору, націоналізації торгово-промислових підприємств, усунення системи страхування і відтак згортання самого інституту соціального забезпечення), які спричинили голод 1921-1922 рр., деградацію морально-етичних норм соціальної поведінки людей (проституція, самогубство, жебрацтво, злочинність). До 1917 р. система соціального забезпечення хоч і мала суттєві вади, однак певним чином виконувала стримуючу та регулятивну функцію у суспільстві, бо крім неї ще й існувала церква.

Засновники радянської політичної системи влади розуміли важливість проблеми соціального забезпечення, але для її розв'язання бракувало належної підготовки кваліфікованих кадрів, коштів, системно-утворюючих чинників, досвіду діяльності, тому що протягом декількох років звикли руйнувати, а не будувати. Функції соціального забезпечення перебрав на себе єдиний в Україні профільний державний орган – Народний комісаріат соціального забезпечення, котрий виник на початку лютого 1919 р., але за роки окупації України денікінцями фактично припинив свою діяльність. Від грудня 1919 до травня 1920 р. у Харкові діяло Управління уповноваженого Наркомтрудсобезу РСФРР, а згодом постав Наркомсобез УСРР, що діяв до 1934 р.² Сама структура цього важливого для післяреволюційного суспільства наркомату засвідчувала соціальні пріоритети радянської влади. Він, крім суто організаційної внутрішньої структури (колегія, планова комісія, сектор кадрів, оргсектор), мав відділи (пенсійний, охорони дитинства), секції (боротьби з дитячою злочинністю і безпритульністю, міської взаємодопомоги), комісії (центральна комісія селянської взаємодопомоги, з призначенням персональних пенсій особам, які мають виняткові заслуги перед республікою) та господарсько-розподільчий підвідділ. Наркомат, будучи виконавчою, а не законодавчою системою, запроваджував декрети, постанови, розпорядження та різні інструкції уряду РСФРР й УСРР про упорядкування пенсійної справи, про скасування дореволюційної схеми пенсійного забезпечення вікових та професійних груп населення. На засіданні Колегії Наркомсобезу йшлося про матеріальне і суто пенсійне забезпечення червоноармійців, їх сімей, деяких категорій тимчасово непрацевдатних, про страхування робітників на випадок безробіття, стихій, епідемій. Від самого початку діяльності Наркомсобезу в Україні була запропонована організаційна схема відповідно адміністративній вертикалі радянських органів влади: відділи соціального забезпечення діяли при губернських, повітових, волосних і сільських радах, залишаючись при них у наступні роки адміністративно-територіального реформування (округи, райони, області).

Персональні пенсії за особливі заслуги присвоювали відомим ученим, акторам, діячам культурно-освітніх та мистецьких закладів, а широкому загалу – відповідно чинного законодавства. Зокрема 11 листопада 1925 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняв постанову “Про пенсійне забезпечення викладачів вищих шкільних закладів і робітничих факультетів, а також наукових робітників”, якою передбачалося забезпечення пенсіями осіб, яким виповнилося 65 років з 10-річним стажем роботи або “прослужили 25 років” в науково-педагогічних закладах, у тому числі 5 років за радянської влади.³ Так, у червні 1926 р. заяви на оформлення пенсій подали професори М.М.Берешков, Я.М.Колубовський, О.І.Покровський, В.І.Резанов, І.Т.Турцевич, М.М.Володкевич, а в 1927 р. – Д.І.Багалій, М.І.Доманицький, М.О.Столяров, М.М.Беречиков, О.О.Малиновський, М.Ф.Кашенко,

В.П.Бузескул та інші працівники “науково-освітнього фронту”⁴. Спочатку їхні пенсійні справи розглядала Всеукраїнська комісія сприяння вченим (ВУКСВ), яка клопоталася (або ж відхиляла прохання) перед комісією про призначення академпенсій при Наркомсобезі. Науковці, які мали виняткові заслуги та інтерес до них держави, забезпечувалися продпайками, грошовою допомогою. ВУКСВ, дотримуючись урядових рішень про “пожиттєве забезпечення індивідуальними та академічними пайками”, визначив 10 вчених на їх одержання: В.Я.Данилевського, А.Ю.Кримського, П.А.Тутковського, Д.І.Багалія, В.Ю.Єрмакова, Д.О.Граве, В.П.Кларка, Г.К.Суслова, Д.І.Яворницького, Л.І.Кравцова. Вони отримували пайки протягом 20-х рр., які у голодні 1921-1923 рр. були для них ледве не єдиним засобом існування.⁵ Пайки виділяв Наркомпрод, а Наркомат легкої промисловості різний “промкрам”: одяг, взуття, білизну.

Наркомсобез не мав власних фондів, тому через господарсько-розподільчий відділ та інші структури контактував з заготівельними організаціями та відповідними відділами постачання спеціальних наркоматів, кооперативних спілок, вишукуючи джерела матеріального забезпечення населення. Він переймався проблемами соціального захисту дітей у роки першого голодомору в Україні початку 20-х рр., їх розподілом в санаторії, влаштуванням для них трудових колоній, реабілітаційних закладів. Навколо наркомату функціонували підпорядковані йому (безпосередньо чи опосередковано) різні установи: кооперативні товариства інвалідів, організація Червоного Хреста, селянські товариства взаємодопомоги тощо.

Так, 10 грудня 1924 р. Президія ВУЦВК передала до системи Наркомсобезу УСРР Всеукраїнський центральний комітет допомоги хворим і пораненим червоноармійцям та інвалідам війни (Всеукрцекомдоп), котрий діяв до грудня 1934 р.⁶, тобто до реорганізації самого наркомату соціального забезпечення.

Проблемами соціального забезпечення населення, крім спеціального наркомату, займалися державні, кооперативні, профспілкові, господарські організації, різні фонди, комітети і комісії при державних структурах чи добродійних об'єднаннях. Безпосередню участь у здійсненні функцій соціального забезпечення в УСРР брали державні органи влади – Наркомати охорони здоров'я, праці, продовольства, робітничо-селянської інспекції, постачання, Вища рада народного господарства. Діяльність Наркомпроду і Наркомпостачу сприяла ефективності роботи Наркомсобезу, контролюючи систему постачання, заготівель і розподілу продуктів. Наркомохоронздоров'я мав у своєму підпорядкуванні заклади охорони дитинства, санітарно-епідеміологічні та соціально-побутові служби, які мали безпосереднє відношення до функціонального обслуговування населення через надання різних послуг. В межах цього Наркомату діяла Центральна лікувальна комісія, яка займалася курортно-санаторним лікуванням високопосадової партійно-державної номенклатури, її медичним обслуговуванням та лікуванням за кордоном тощо. НК РСІ належав до установ державного контролю, відтак слідкував за дотриманням соціально-побутового обслуговування населення, маючи спеціальну секцію охорони здоров'я, соціального забезпечення і праці. Саме вона обстежувала роботу всіх наркоматів, причетних до вирішення соціальних питань, у тому числі і Наркомсобезу. Фактично всі підрозділи НК РСІ мали безпосереднє відношення до захисту соціальних інтересів населення, його матеріально-побутових умов життя. Центральне бюро скарг цього відомого тоді населенню Наркомату вирішувало функцію захисту елементарних прав людей. При Наркоматах існували різні управління, які також здійснювали певні функції соціального забезпечення: Управління військово-продовольчого постачання Наркомпроду, Управління головного уповноваженого Наркомздоров'я РСФРР у справах курортів України, Головне управління соціального страхування (Головсоцстрах) при Наркомпраці УСРР, Шефсько-податкова комісія при УРНТ та інші.

Система державного матеріального постачання, у тому числі продовольчого і соціального забезпечення, виконували майже однакові функції, але відрізнялися організаційно, номенклатурно і структурно серед державних органів влади. Якщо

Наркомпрод заготовляв, то Наркомпостач розподіляв продукти харчування через систему соціального забезпечення. Остання мала специфічні функції, які абсолютно виокремлювали її зпоміж системи державного матеріально-побутового постачання. До них слід віднести суперечливу проблему пенсійного забезпечення, матеріального утримання інвалідів, їх працевлаштування, реабілітації тощо. З іншого боку, саме поняття системи соціального забезпечення не можна ототожнювати винятково з пенсійним забезпеченням населення чи наданням інших матеріально-побутових послуг державними організаціями та установами. Його не можна розглядати в межах компетенції Наркомсобезу та відділень, а дослідити взагалі існуючу упродовж 20-30-х рр. систему соціального обслуговування, виділити її напрямки за групами населення та принципами надання послуг. Наркомат собезу мав власні промислові та сільськогосподарські підприємства, але не вони забезпечували рівень обслуговування та функціонування всієї системи надання послуг населенню, відтворення його генеруючих сил через лікувально-санаторні заклади тощо, а держава загалом. Саме рівень соціального забезпечення трудящих і тих, хто заслужив на відпочинок, свідчив про функціональну спроможність робітничо-селянської держави виконати її завдання і місію, проголошену у конституції та програмах комуністичної партії. За таких умов “собез” постає і певним критерієм повноцінності держави та ефективності її економічної системи.

Необхідно звернути увагу на соціальні функції профспілок у 20-х рр., особливо на підприємствах державної, кооперативної та приватної промисловості. Вони також надавали певні послуги, хоча більшою мірою слідкували за дотриманням чинного законодавства. Або система державно-кооперативного страхування, яка, крім мобілізації фінансових засобів населення, надавала матеріальну допомогу у випадку стихійного лиха. Діяльність добродійних фондів чи громадських об'єднань іноземного походження хоч і не мала структурного відношення до системи соціального забезпечення в УСРР, але функціонально сприяла її зміцненню, особливо протягом першої половини 20-х рр.

Необхідно визначитися стосовно самого поняття “соціальне забезпечення” в контексті розвитку українського суспільства 1920-30-х рр., виділити його функціональні пріоритети та напрямки, організаційні рамки та системоутворюючі ознаки. Буде помилкою, якщо розгляд проблеми обмежити виключно системою Наркомсобезу, але хибним може стати шлях необґрунтованого розширення кола її суб'єктів. Соціальне забезпечення стосувалося тоді вікових, соціально-професійних, знедолених, безробітних груп населення, а форми реалізації та види послуг виходили за пенсійне обслуговування чи надання курортно-санаторного лікування. Класово-політичний аспект функціонування системи соціального забезпечення, орієнтованої на обслуговування жертв революції, тобто поранених червоноармійців та їхніх родин і хворих профреволюціонерів, започаткував тенденцію розподілу матеріальних благ за принципом революційних заслуг та походження. За таких умов вона набувала поступово ознак добродійної установи по забезпеченню населення сніданками, тобто “собезівського” спрямування.

Таким чином, історичний аспект соціального забезпечення населення в Україні 1920-30-х рр. передбачає насамперед комплексний підхід до висвітлення цієї важливої наукової проблеми, виокремлення суб'єкту та об'єкту дослідження, особливо системних ознак, не ототожнюючи з сферою матеріального постачання чи суто продовольчого забезпечення. Сама система собезу належала до гуманітарної, тобто соціокультурної сторони життєдіяльності великих груп людей, а не виробничо-матеріальної, тому предметом дослідження мають бути соціальні функції державних, господарських, кооперативних, профспілкових, приватних організацій по задоволенню матеріальних і духовних потреб суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павленок П.Д. Становление социальной однородности общества в условиях строительства социализма. – М., 1986. – 160 с.; Свита А.М. Активная жизненная позиция советского рабочего. – Львов, 1986. – 165с.; Капустин В.И. Социалистический быт – составная часть советского образа жизни. – М., 1971. – 32 с.; Бутенко А.П.

Социалистический образ жизни: проблемы и суждения. – М., 1978. – 325с.; Советский народ - новая историческая общность людей /Ред. кол.: М.П.Ким, В.П.Шерстобитов, В.М.Курицын и др. – М., 1975.- 540с.; Социальные показатели образа жизни советского общества / Отв. ред.: И.В. Бестужев-Лада. – М., 1980. – 216 с.; 2. Див: Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Путівник. - Х., 1960. - с.425-429; 3. Збірник узаконень робітничо-селянського уряду України. - 1925. - Ч.88-89. - Арк. 507; 4. ЦДАВО України. - Ф. 331. - Оп.1. - Спр.3.- Арк. 1-18; Оп.2. - Спр. 5. - Арк. 22-40; 5. Там само. - Оп.1.- Спр.120. - Арк.4; 6. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Путівник. - Х., 1960. - С.429.

В. І. Петренко

ГОЛОДОМОР 1932 – 1934 РР.: ЗЛОЧИН ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Голодомор 1932 – 1934 рр. став найбільшою трагедією українського народу за всю його багатовікову історію, трагедією, яка не має аналогів у світі. Здійснений більшовицькою владою проти непокірного волелюбного українського народу даний голодомор – це особлива форма геноциду-етноцид-вбивство народу за етнічною ознакою. Про це зокрема свідчать парламентські слухання “Щодо вшанування пам’яті жертв голодомору 1932 – 1933 років”¹, які проходили у Верховній Раді в лютому 2003 р.

Українській незалежній державі знадобилось майже 12 років для всебічного вивчення цієї важливої проблеми науковцями, які отримали нарешті доступ до архівних документальних джерел, що і дало змогу керівництву нашої держави у вересні 2003 р. зробити заяву з трибуни ООН про штучність голодомору в Україні 1932–1933 рр. і закликати всю світову спільноту визнати його як геноцид українського народу.

Значний внесок у вивчення невідомих сторінок трагедії зробив один з перших дослідників голодомору на Поділлі український вчений-історик І. Г. Шульга. У своїх працях, зокрема в монографії “Голод на Поділлі”², він покладає вину за голодомор на вище керівництво держави, очолюване Й. Сталіним, а також на республіканську та місцеву партійну номенклатуру. Саме дії партійної верхівки, на думку автора, яка впроваджувала на селі насильницьку суцільну колективізацію та тотальну хлібзаготівлю, і призвели до фатальних наслідків.

Помітне місце в дослідженні політичних і економічних процесів 1920–1930 р. в Україні займає книга Р. Конквеста “Жнива скорботи”.³ Автор показує жахливу дійсність розкуркулення, колективізації та голодомору українців, розкриває причини повільного сприйняття світовою спільнотою та західними науковцями факту такого масштабного безпрецедентного голодомору.

Вагомі інформативні архівні джерела зібрані у документальному виданні “Голод 1932–1933, 1946 – 1947: Вінницька область: Документи і матеріали”⁴. Книга містить вступні статті С. Гальчака та упорядників – Ф. Винокурової і Р. Подкура. С. Гальчак вважає голодомор 1932–1933 рр. рівнозначним єврейському холокосту чи різанині вірмен у 1915 р. На Вінниччині в цей час загинуло людей більше, ніж під час нацистської окупації області. Ф. Винокурова наголошує, що жертвами голодомору були люди різних національностей, особливо потерпіло єврейське містечкове населення. Р. Подкур аналізує документи ДПУ як джерело дослідження процесів розкуркулення, колективізації та голодомору, вказує на беззаконня, котре творилося на селі, на зловживання представників влади на місцях.

Причини голодомору досліджуються у брошурі “Білі плями” скорботи: причини голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 років на Поділлі”⁵. Її автор, С. Гальчак, основну вину за виникнення голодомору покладає на сталінське керівництво, яке у прагненні перетворити державу на індустріальну не вибирало методів для досягнення мети.

Важливе значення для подальшого вивчення і розкриття ще невідомих сторінок голодомору мають фундаментальні праці В. Васильєва у співавторстві з В. Віолою та Ю. Шаповалом. У монографії “Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)”⁶ відтворений масовий наростаючий опір українського селянства насильницькій колективізації, який загрожував перерости у затяжну селянську війну проти більшовицької влади. Не менш тривожним для сталінського керівництва, компартії було